

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՀԵՐԱՅԻ ՏՈՒՐՅԱԿ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ
ԵՎ ՉԱՐԳԼՕՄԱԿ ՀԵՌԱԿԱՐՄԵՐԸ
ARMENIAN STUDIES TODAY
AND DEVELOPMENT
PERSPECTIVES

Միջազգային համաժողով
Երևան, 15-20 սեպտեմբերի, 2003 թ.
International Congress
Yerevan, September 15-20, 2003

Ձեկուցումների ժողովածու
Collection of papers

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ XVIII դարի երկրորդ կեսին

Պավլիկ Չոբանյան
Հայաստան

Վրաստանի հետ Հայաստանը ունեցել է ամենասերտ ու բազմապիսի փոխհարաբերություններ, իսկ հայ բնակչությունը Վրաստանում՝ բազմադարյա ու անընդմեջ առկայություն: Այդ պայմանավորված էր ինչպես Հայաստանի քաղաքական կացությամբ, այնպես և ուշ միջնադարում հայկական մի շարք գավառների Վրաստանի կազմում գտնվելու փաստով:

Վրաստանում հայ բնակչության կարգավիճակը պայմանավորվում և ձևավորվում էր սոցիալական հարաբերությունների մի ոլորտում, որը մեծապես տարբերվում էր Հայաստանում ու հարակից այլ երկրներում տիրող իրավիճակից¹: Ճորտատիրական հարաբերությունների բացարձակ գերակայությունը թելադրում-պարտադրում էր հայ բնակչությանը ընդգրկվելու հարաբերությունների այդ ոլորտ և ներկայանալու որպես վրաց թագավորի, վրաց եկեղեցու, հայոց եկեղեցու և կամ առանձին ավատատերերի հպատակ-ճորտեր՝ իրականացնելով վրաց ավատատիրական իրավունքի պարտադրանքով իրենց ստանձնած բոլոր պարտականությունների կատարումը: Ճորտատիրական կապանքներից ազատ էր մոքալաքներ կոչվող քաղաքային բնակչության այն փոքր հատվածը², որը ձեռք բերած անձնական ազատությամբ առանձնանում էր իր սոցիալական ու տնտեսական դրությամբ՝ ունենալով հատուկ կարգավիճակ, ընդ որում՝ բացառապես թբիլիսիի քաղաքային բնակչության մեջ:

XVIII դ. երկրորդ կեսին հայերի կարգավիճակի մասին որոշակի վկայություններ կան ինչպես վրաց իրավունքի վավերագրական սկզբնաղբյուրներում³, այնպես էլ Վրաստանի օրենսդրության Դավիթ Արքայագնի կողմից կազմված «Տեսության» հոդվածներում: Վերջինիս մեջ առավել կաշկանդիչ վերապահումներ առկա են թերևս միայն հայերի վերաբերյալ: Ըստ ազգությունների ներկայացման ժամանակ, Դավիթ Արքայագնը, օրինակ, հայերի մասին գրում է. «[հոդված] 117. Հայերը հիմնականում կազմում են վաճառականական դասը և զբաղվում են առևտրական գործունեությամբ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ Վրաստանից դուրս: Նրանցից ոմանք հայադավան են, իսկ մյուսները՝ կաթոլիկ: Հայերը վճարում են պետական տուրքերը ըստ դասերի կամ գիլդիաների, իսկ վաճառականությանը չզբաղվողները կրում են ընդհանուր պարտույթներ: Նրանք չեն վարում պետական ոչ մի պաշտոն, բացի միայն իրենց գյուղերում գեղջավագներից, մելիքներից ու մոլիվաններից՝ մոլիվանքերի և մոուրավների մոտ: Նրանք չեն ընդգրկվում զինվորական ծառայության մեջ, բացառությամբ արտակարգ դեպքերի, երբ լինում է ժամանակավոր ընդհանուր զորահավաք կամ մեկամսյա հերթապահություն, որ կոչվում է մորիգե: Հայերը արքունական և կալվածային [ճորտեր] են»⁴: Ըստ 552-րդ հոդվածի

«Հայերը ոչ մի դեպքում չեն լինում մոլիվանքեզ, քանզի նրանք վաճառական ժողովուրդ են»⁵: Նույն հիմնավորումով հայոց նկատմամբ արգելքը ընդգծվում է նաև մոուրավների պաշտոնում հայազգի ներկայացուցիչների ընտրության համար. «Մոուրավի պաշտոնները բաշխում է անձամբ թագավորը» (հոդվ. 650): «Մոուրավի պաշտոնում մշտապես ընտրվում են վրաց առաջնային իշխաններից և ազնվականներից: Հայազգի ընտանիքները, ինչ ծագման էլ նրանք լինեն, այս պաշտոնում տեղ ունենալ չեն կարող, քանզի նրանց ազգը վաղնջական ժամանակներից Վրաստանում համարվում է ոչ ավելին, քան միայն առևտրական և, ժողովրդի մեջ արմատացած կարծիքով, չպիտի մասնակցի հասարակական պաշտոնների վարմանը»⁶: Դավիթ Արքայագնի «Տեսության» այդ հոդվածը նկատի ունենալով, Շ. Մեսխիան նման վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ բացատրում է դասակարգային պայքարի առկայությամբ, թեև ստիպված է արձանագրել նաև, թե նման վերաբերմունք դրսևորված է միայն հայերի նկատմամբ⁷: Բնավ չթերագնահատելով Վրաստանում սոցիալական պայքարի առկայությունը, նրա դերն ու նշանակությունը նման վերաբերմունքի ձևավորման գործում, անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել նաև, որ այդ վերաբերմունքը տարածվում էր հայազգի սոցիալական բոլոր շերտերի վրա՝ ընդգրկելով հայ հասարակությունը իր ամբողջության մեջ՝ դնելով այն ստորադրյալ իրավական կարգավիճակում: Անշուշտ առկա էր նաև պայքար ավատատերերի և թագավորական իշխանության միջև, որով և կարող էր բացատրվել հայերի՝ որպես թագավորական իշխանության հենարանի, նկատմամբ վերաբերմունքը, որը ստանում էր նաև ազգային երանգավորում:

832-րդ հոդվածով արձանագրվում է, թե «վաճառականական գործունեությունը իր առևտրական շրջանառությամբ մյուսներից առավել կարող է ձեռք բերել կապիտալներ և քաղաքներում ավելի մեծ օգուտներ, և ամբողջը, ժառանգների բացակայության դեպքում, ըստ պետական կարգի, պատկանում է թագավորին: Որպեսզի պետական ունեցվածքը չանցնի մասնավորի ձեռքը, առանց թագավորի թույլտվության կալվածատերերին արգելվում է վաճառականների այրիներին ամուսնացնել իրենց ճորտերի հետ: Հակառակ դեպքում, կալվածատիրոջ կողմից ամուսնացողը պետք է ազատվի և ընդգրկվի վաճառականական դասի մեջ»⁸:

Հայազգի բնակչությունը նշանակալից թիվ էր կազմում ոչ միայն գյուղական բնակչության մեջ (առանձնապես հայկական գավառներում), այլև ներկայացված էր նաև վրաց ազնվականության և իշխանական դասի մեջ: Հայ բնակչությունը կազմում էր Վրաստանի առևտրա-արհեստավորական դասի գերակշիռ մասը՝ սոցիալական առումով գտնվելով ճորտական կախման մեջ վրաց և հայազգի ավատատերերից:

Վրաստանում XVIII դարում դեռևս պահպանվում էր գյուղական համայնքը, որը պարտավոր էր հարկերը վճարել համայնքում գրանցված բոլոր անդամների, այդ թվում նաև համայնքից տարբեր ուղիներով հեռացած անդամների փոխարեն: Պահպանվել են խոսուս վավերագրեր՝ խնդրագրեր գյուղական համայնքի անունից, որտեղ առաջարկներ են ներկայացվում ավատատիրոջը՝ իրենց հարկերի չափերը վերանայելու մասին՝ ելնելով բնակչության իրականում առկա թվաքանակից: Գյուղացիները հաճախ իրենք էին ճշտում և իշխանություններին տեղեկություններ հաղորդում փախած գյուղացիների գտնվելու վայրի վերաբերյալ:

Հայազգի բնակչությունը վրաց ազնվականության կողմից պարտադրվող ճորտական կախումից խուսափելու համար երբեմն նախընտրում էր էջմիածնահպատակ ճորտ ներկայանալու ուղին⁹: Էջմիածնի ճորտ էին գրվում անգամ այլոց ճորտությունից ազատագրվելուց հետո՝ նոր պարտադրանքների ենթարկվելուց խուսափելու նպատակով: Այսպես, օրինակ, Դուկաս կաթողիկոսի դիվանում արձանագրված էր, թե «Գ/3/ ոմանք յայլոց ճորտութենէ ազատեցեալք, հանդերձ տամբք

իւրեանց, զդաշնագիրս էին յղեալ և զճորտական թուղթս էին խնդրեալ ի սրբազան վեհէն՝ առ ի լինիլ ծառայս սրբոյ Աթոռոյս յորդուց յորդիս: Առ որս գրեաց սրբազան Վէհն զթուղթս ճորտութեան»(1781թ. հուլիս)¹⁰: Էջմիածնի ճորտագրումը երբեմն օգտագործվում էր անգամ որպէս միջոց հետագայում ճորտութունից ազատվելու համար¹¹:

1790 թ. ապրիլի 15-ի կոնդակով Ղուկաս կաթողիկոսը հավաստում է Թիֆլիսում 7 տարի բնակվող կարնեցի Մուրատի որդի Մովսեսին Էջմիածնի ճորտ ընդունելու փաստը: Կոնդակում նշվում է Մովսեսի «ինքնայօժար կամօքն իւրովք» ճորտագրման հանգամանքը և արձանագրվում, թէ «ահա զայս օրհնութեան եւ հաստատութեան նամակս առ քեզ գրեցաք ի միամտութիւն քեզ, որպէսզի ունիցիս զսա ի ձեռին քում նշան եւ կնիք հաստատութեան ի Սրբոյ Աթոռոյս վասն ճորտութեանդ եւ յատկապէս ծառայութեանդ քոյ, զոր առնելոց ես սմա: Չի մի ոք իշխեսցէ այսուհետեւ զբան ինչ ունիլ ընդ քեզ, եւ կամ զիր ինչ պահանջել ի քէն՝ արտաքոյ կանոնաց Սրբոյ Աթոռոյս ճորտիցն, յորոց ոչ է օրէն պահանջել ինչ ումէք, որպէս է սովորութիւն ի բնէ անտի հաստատեցեալ արքունական թղթով: Որ եւ այսու կանոնաւ ոչ ումեք գոյ իշխանութիւն ի քէն իր ինչ պահանջելոյ, զի դու Սրբոյ Աթոռոյս ես ճորտ եւ յատուկ ծառայ: Վասն որոյ զամենայն ճորտական տուրսդ, թէ հարկ եւ թէ մաքս, բոլորապէս պարտիս Սրբոյ Աթոռոյս հասուցանել՝ ձեռամբ ի Սրբոյ Աթոռոյս յայդր նստող առաջնորդին»¹²:

Առավել ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ նամակի մեջ գրված ապա և ջնջված է հետևյալ նախադասությունը. «Ընդ այս դժկամ եղեալ այլոց ոմանց արգ ես արարեալ քրիստոսագոր արքային եւ նորին բարձր հրամանաւն զքեզ հաստատեալ ես ի ճորտութիւն Սրբոյ Աթոռոյս»¹³:

Թագավորական իշխանությունը երկրում առավել ուժեղն ու զսպիչն էր տեղական ֆեոդալական կամայականությունները հաղթահարելու և հասարակական համաձայնություն ստեղծելու գործում: Ունենալու համար թագավորական գերդաստանի հովանավորությունը, հայ բնակչությունը իր հիմնական մասով, այնուամենայնիվ, նախընտրում էր արքունի ճորտության կարգավիճակը՝ դրանով իսկ վերածվելով նաև թագավորական իշխանության հեմարանի ու պաշտպանի: Աստիճանաբար սերտաճելով վրաց ավատատիրական հասարակության մեջ, հայ բնակչությունը իր ազգային դիմագիծը պահպանելու համար դիմում էր առավելապես դավանական համախմբման միջոցին՝ կազմելով Հաղբատի հոգևոր թեմը: Վրաստանում հայ բնակչությունը ենթարկվում էր կամ ուղղակի Էջմիածնի Մայր Աթոռին և ներկայանում Հաղբատից առանձին համայնք, և կամ մասամբ ընդգրկված էր Հաղբատի թեմի մեջ՝ որպես «Վրաստանի լիիրավ» բնակիչ: Բնականաբար, Հայոց կաթողիկոսները ձգտում էին հնարավորինս ընդդիմանալ նման ձգտումներին ու քաղաքականությանը:

Վրաստանի գրեթե ամբողջ ներքին և արտաքին առևտրի մեջ լիովին ունենալով գերակշիռ վիճակ ու իր տնտեսական գործունեության մեջ վայելելով թագավորի հովանավորությունը, հայ բնակչությունն իր ամբողջության մեջ, սակայն, չունեւ որոշակի իրավական արտոնություններ, որպիսիք գոյություն ունեին, օրինակ, Ռուսաստանում: Ի տարբերություն Ռուսաստանի, Վրաստանում ճորտագրումը պարտադիր պայման էր և ուներ համատարած բնույթ: Վրաց արքունիքում ծառայության անցած հայազգի գործիչները ստիպված էին Էջմիածնի նկատմամբ որդեգրել այնպիսի քաղաքականություն ու վերաբերմունք, որն ուղղակիորեն թելադրվում էր Վրաց արքունիքի կողմից: Հաճախ հայազգի գործիչները, որ պաշտոնի բերումով մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել վիրահայոց միջավայրում և մասնավորապես Թիֆլիսի հայոց մեջ, հաճախ հակամարտության մեջ էին հայտնվում Էջմիածնական գործիչների հետ իրենց փոխհարաբերություններում: Էջմիածնի հետ հարա-

բերություններում առավել անկաշկանդ վերաբերմունք էր պահանջում Սիմեոն Երևանցին, օրինակ, Թբիլիսիի մելիք Ավետիքից և նախատում նրան՝ իր վերաբերմունքը «հիմնավորող» պատճառաբանությունների համար. «դու ևս եթէ զբնական կարգն պահեսցես, արքայն քեզ զի՞նչ է ասելոց»: Սիմեոն Երևանցին նույն նամակում պահանջում է այլևս «չառնել այնպէս և հարագատ լինիլ սրբոյ Աթոռոյս»¹⁴: Նամակում ուշագրավ է ոչ միայն Սիմեոն Երևանցու կողմից մելիք Ավետիքին ուղղված նախատիմքը՝ հայոց կաթողիկոսին ուղղած իր նամակը վրացերեն գրելու համար, այլև համառոտագրման մեջ եղած նշումը այն մասին, թէ «Քանզի և օգուտ իսկ էր սմա զանգատելն մեր Արքային զինքենէ», այսինքն՝ Հայոց կաթողիկոսի դժգոհությունը մելիք Ավետիքից վրաց արքայի մոտ կարող էր բարձրացնել մելիքի վարկանիշը¹⁵:

1780 թ. Թիֆլիսում հիշվում են երկու մելիքներ՝ Ավետիքը և Մկրտում Թաղոյանը¹⁶: Թեև Ավետիքը ևս կրում էր այդ տիտղոսը, իրականում մելիքի պաշտոնը վարում և պարտականությունները իրականացնում էր Մկրտում Թաղոյանը¹⁷: Հայոց Ղուկաս կաթողիկոսի նամակի վերաշարադրանքից պարզվում է, որ կաթողիկոսը նամակ է գրել մելիք Մկրտում Թաղոյանին «ի պատասխանի նորին շնորհաւորական և որպիսածանոյց թղթոյն»: Կաթողիկոսը «նախ սէր և զշնորհակալութիւնս գրեաց հանդերձ յորդորմամբ ի հարագատութիւն Սրբոյ Աթոռոյս: Իսկ ապա, զի ի ճորտիցն Սրբոյ Աթոռոյս զաւելի հարկս պահանջէին, զորս այժմ ճորտքն գրեալ էին սրբազան Վէհին, վասն որոյ գրեաց սմա, թէ դու գիտես, որ ի բնէ մեր ճորտքն ազատ են եղեալ՝ ըստ այլ եկեղեցեաց ճորտացն: Իսկ յետոյ ի մելիքութեան պարոն Աւետիքին քաղաքացիդ յիւրեանց միջէն մի կերպ հարկ են կարգեալ ի վերայ մեր ճորտացն, իբր թէ որքան խարճ որ թովճի առնեն ի վերայ քաղաքիդ ամ յամէ, ի մի հարիւր թուման թովճումն Ե/5/ հազարորդն տացեն մեր ճորտքն: Չոր և նոքա առանց արքային ազդելոյ և ի Սուրբ Աթոռս գրելոյ մինչև ցայժմ տուեալ են: Իսկ այժմ լսեմք, թէ քան զայս ևս առաւել աւելի առնուք, նաև ի դաւթարս ձեր արկանել ևս կամիք և ըստ հասարակ քաղաքացւոցդ կարգել ի ներքոյ հարկի: Արդ, այդ չեղած բանքդ, որք մինչև ցայժմ չեն եղեալ, յաւուրս ձեր ընդէ՞ր լինին: Յետոյ թէ կամէի զայս բոլոր իշխանաց գրել, այլ այժմ քեզ միայն գրեցի, զիտելով, թէ դու խափանել կարես, վասն որոյ պարտիս զայդ վատ բանդ խափանել: Եւ թէ եթէ կարես այնպէս սահմանել, որ բուն առաջին կանոնաւ մեր ճորտքն ազատ լինին, յոյժ բարւոք է: Ապա թէ ոչ, զոնէ այնպէս սահմանեսցես, որ ի մի հարիւր թուման թովճումն Ե-դն / 5000/ տացեն որպէս ի մելիքութեան Մելիք Աւետիքին եղեալ է»¹⁸: Մկրտում Թաղոյանի մահից հետո Թիֆլիսի մելիքի պաշտոնը 1782 թ. կրկին անցնում է Մելիք Ավետիքին¹⁹:

Անգամ XIX դարում, երբ Վրաստանում, և մասնավորապես Թիֆլիսում, անհամեմատ բարենպաստ վիճակ էր ստեղծվել հայերի համեմատաբար անկաշկանդ գործունեության համար, վիրահայոց առաջնորդ նշանակված գործիչները կրկին հանդիպում էին խոչընդոտների: Այսպես, օրինակ՝ Ներսես Աշտարակեցին ևս գիտեր, որ Թիֆլիսի հայ առաջնորդներից «այլքն ևս այլովք դառնութեամբք են զկեանս իւրեանց անցուցեալք»²⁰: Հայոց դավանական և ազգային պատկանելության դեմ անհանդուրժողականության դրսևորման մասին վկայող ակնառու փաստ է ոչ միայն Անտոն կաթողիկոսի հեղինակած «Ազամետղվելորա» (Պատրաստախոս) աշխատությունը, այլև ոմն Թամազի բողոքագիրը տուգանքի մասին (Հերակլ II-ի վճռով): Ահա այն. «Երջանիկ տիրակալի ցավը թող Աստված գորեցի Ամիլախորի մոտ ապաստանած մեջիթե Թամազին տա: Ես բնիկ Իմերեթից եմ, տաս տարեկան հասակում հայրս ինձ վաճառել էր Ախալցխայում մի թաթարի, թաթարից ինձ փրկագնել է մի ֆռանկ և մեծացրել իր դավանանքով՝ որպես ֆռանկ: Այնուհետև նա ինձ ազատել է: Ես եկել եմ Քարթլի և Քրցխիմվալում ֆռանկ կին եմ առել, սակայն այն ժամանակ, քանի որ պատերները գտնվում էին աքսորում, ինձ պսակադրեց հայոց տերտերը: Նրանից

- գավորությունում (XVIII դ. երկրորդ կես), - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, թիվ 11, էջ 65-70: Նույնի, Հայերը Քարթլ-Կախեթի տնտեսական կյանքում (XVIII դ. երկրորդ կես), - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, թիվ 11, էջ 20-26:
- 24 **Ս. Մ. Մյուրադյան**. Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке. Ер., 1966.
- 25 **Վ. Ս. Սարտիրոսյան**, Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում, - ՊԲՀ, 2001, թիվ 2, էջ 164-168: